

EMIL KALINOWSKI

<https://orcid.org/0000-0003-4726-6458>

Księgozbiór parafii w Kuleszach- -Rokitnicy na Podlasiu oraz osoby go kształtujące w okresie staropolskim w świetle zachowanych inwentarzy

DOI: 10.36155/RBN.51.00003

Problematyka księgozbiorów i bibliotek parafialnych jest istotnym elementem współczesnych badań nad czytelnictwem, piśmiennością i kulturą pisma na ziemiach polskich w epoce przedrozbiorowej¹. Obok studiów o szerszym zasięgu, obejmujących większe jednostki administracji kościelnej: diecezje, archidiakonaty, dekanaty i prepozytury, powstają też opracowania na temat poszczególnych kościołów i parafii. Osobny nurt stanowią prace poświęcone prywatnym księgozbiorom duchowieństwa parafialnego, zarówno o charakterze grupowym², jak i indywidualnym³. W istniejącej literaturze przedmiotu

1 Zob. A. Biernacka, M. Dubiński, *Zarys historii bibliotek parafialnych w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK) 2000, t. 73, s. 9–21 – <https://czasopisma.kul.pl/abmk/article/download/9037/7605/> [dostęp: 02.10.2020]; M. T. Zahajkiewicz, *Funkcja i znaczenie biblioteki parafialnej lub klasztornej*, ABMK 2002, t. 77, s. 9–17 – <https://czasopisma.kul.pl/abmk/article/download/9304/7715/> [02.10.2020]; J. Szady, S. Witecki, *Księgozbiory parafialne – tradycja i perspektywy badawcze*, w: *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2018, s. 746–756.

2 M.in. J. Kracik, *Biblioteki parafialne a prywatne księgozbiory duchowieństwa. Dekanat Nowa Góra w XVI–XVIII wieku*, ABMK 1976, t. 32, s. 249–271; D. Główna, *Księgozbiory duchowieństwa płockiego w XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1995, t. 102, z. 2, s. 15–26 – https://rcin.org.pl/Content/2306/WA303_4000_KH102-r1995-R102-nr2_Kwartalnik-Historyczny%2002%20Glowka.pdf [02.10.2020].

3 Np. K. Zimoch, *Księgozbiór księdza Tomasza Rafała Płońskiego, proboszcza parafii w Zabłudowie na przełomie XVII i XVIII w.*, w: *Od księgoznawstwa przez bibliotekoznawstwo do nauki o informacji XXI wieku*, red. J. Leńczuk, Białystok 2007, s. 117–130 – <http://pbc.biaman.pl/publication/10502>

najlepiej rozpoznany został obszar Małopolski⁴, powstały też studia dotyczące parafii z terenów Pomorza⁵, Kujaw⁶ i Mazowsza⁷, a nawet znajdującego się poza granicami polsko-litewskiej Rzeczypospolitej Śląska⁸. W ostatnich latach powstały również dwie bazy elektroniczne zbierające zbadane już księgozbiory parafialne w drugiej połowie XVIII wieku – oparta na monografii Joanny Szady o prepozyturze wiślickiej⁹ oraz obejmująca tereny rzymskokatolickich diecezji krakowskiej, płockiej, wileńskiej i chełmskiej oraz chełmskiej eparchii greckokatolickiej, opracowana przez Stanisława Witeckiego¹⁰. Jedną z „białych plam” pozostałych na mapie terenów już opracowanych jest staropolskie województwo podlaskie (teren diecezji łuckiej i wileńskiej), dotąd – nie licząc studium o księgozbiornictwie duchownego z położonego po 1569 roku już za granicą województwa podlaskiego Zabłudowa¹¹ – nie objęte takowymi badaniami. Przyczyną tego stanu rzeczy, obok mniejszego może niż

[02.10.2020]; E. Kobylńska, *Księgozbiór Macieja z Tyszek, wikarego w Nurze, w świetle jego testamentu z 1508 roku*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2017, t. 48, s. 245–261 – https://rocznik.bn.org.pl/upload/pdf/41229_Rocznik%2048_245-261.pdf [02.10.2020].

4 M.in. H. E. Wyczawski, *Biblioteki parafialne w diecezji krakowskiej u schyłku XVI wieku*, cz. 1–3, „Polonia Sacra” 1953–1954, t. 6, z. 2, s. 114–142; ibidem 1955, t. 7, z. 1, s. 27–68; z. 2, 159–173; T. Moskał, *Biblioteki parafialne w archidiecezji sandomierskiej w XVIII wieku*, Sandomierz 2005; J. Szady, *Księgozbiory parafialne w prepozyturze wiślickiej w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2008; P. Kardys, *Księgozbiory kościołów w dekanatach Bodzentyn i Kunów w latach 1738–1739 w świetle zbiorów Archiwum Diecezjalnego w Kielcach*, ABMK 2009, t. 92, s. 129–139; P. Jamioł, *Biblioteki parafialne dekanatów krakowskich: Lelów i Wolbrom w XVIII w.*, ABMK 2012, t. 98, s. 121–148.

5 K. M. Kowalski, *Księgozbiory parafialne archidiecezji pomorskiej w XVI–XVIII w. Studium z dziejów kultury intelektualnej Prus Królewskich*, Gdańsk 1993; B. Dygdała, *Biblioteki parafialne w diecezji chełmińskiej w XVII i XVIII wieku*, „Czasy Nowożytne” 2009, t. 22, s. 145–161 – http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Czasy_Nowozytne_periodyk_poswiecony_dziejom_polskim_i_powszechnym_od_XV_do_XX_wieku/Czasy_Nowozytne_periodyk_poswiecony_dziejom_polskim_i_powszechnym_od_XV_do_XX_wieku-r2009-t22/Czasy_Nowozytne_periodyk_poswiecony_dziejom_polskim_i_powszechnym_od_XV_do_XX_wieku-r2009-t22-s145-161/Czasy_Nowozytne_periodyk_poswiecony_dziejom_polskim_i_powszechnym_od_XV_do_XX_wieku-r2009-t22-s145-161.pdf [02.10.2020].

6 P. Szczepankiewicz, *Biblioteki parafialne w dekanacie radziejowskim położonym na Kujawach w świetle wizytacji XVI–XVIII w.*, „Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Wielkopolskiego” 2015, t. 6, s. 57–66.

7 Cz. Maciaszek, *Biblioteki parafialne diecezji płockiej na przełomie XVI i XVII wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1978, t. 25, z. 1, passim.

8 K. Maleczyńska, *Księgozbiory parafialne diecezji wrocławskiej w II połowie XVII wieku w świetle protokołów wizytacji kościelnych*, „Sobótka” 1986, t. 41, nr 4, s. 583–597.

9 J. Szady, *Księgozbiory parafialne prepozytury wiślickiej...*, por. Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Atlas Fontium, *Księgozbiory parafialne prepozytury wiślickiej w II połowie XVIII w.* – <http://atlasfontium.pl/index.php?article=ksiazki> [14.05.2020], dalej: KPPW.

10 *Baza księgozbiorów parafialnych kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach stanisławowskich*, oprac. S. Witecki – <http://ksiegozbioryparafialne.omnino.com.pl/index.php?action=index> [14.05.2020], dalej: BKP.

11 K. Zimnoch, *Księgozbiór...*, passim.

w stosunku do innych dzielnic Polski zainteresowania badaczy, są oczywiście braki źródłowe. Trzeba jednak zaznaczyć, że spuścizna dwóch przedrozbiorowych diecezji funkcjonujących na obszarze Podlasia, łuckiej i wileńskiej¹², nie została jeszcze pod tym względem należycie rozpoznana. Dlatego też szczęśliwie zachowane w zasobie Archiwum Diecezjalnego w Siedlcach dwa spisy ksiązek parafii w Kuleszach-Rokitnicy (dziś Kulesze-Kościelne) w ówczesnej diecezji łuckiej pochodzące z pierwszego ćwierćwiecza XVIII wieku są szczególnie cenne¹³. Celem niniejszego tekstu jest bliższe przyjrzenie się tej przykościelnej bibliotece. W miarę możliwości – tak, jak na to pozwoliły zachowane źródła – starano się prześledzić proces kształtowania się zbioru, dużo uwagi poświęcając osobom kolejnych plebanów oraz innych osób zaangażowanych na jego rzecz (darczyńców, opiekunów). Następnie zaś przeanalizowano zawartość biblioteki parafialnej, podejmując niekiedy niełatwe prace nad ustaleniem konkretnych ksiązek¹⁴ opisanych w zachowanych inwentarzach dość lakonicznie. Dzięki tym zabiegom oraz porównaniu z innymi znanymi księgozbiorami można odpowiedzieć na pytanie o typowość bądź nietypowość kolekcji ksiązek przechowywanej przed kilkuset laty na plebanii w Kuleszach.

* * *

Okolice szlachecka Kulesze nad rzeką Rokitnicą na zachodnim Podlasiu została założona przez osadników z Mazowsza zapewne na przełomie drugiej i trzeciej dekady XV wieku. Najstarsza wzmianka o istnieniu tutaj katolickiej świątyni pochodzi z roku 1471. Oficjalnie funkcjonowanie parafii usankcjonował dokument biskupa łuckiego Jana Andruszewicza z 31 października 1493. Podawcami kościoła byli szlachcice Kuleszowie, bracia stryjeczni, posiadacze tutejszych dóbr¹⁵. Nadanie dla plebana zamykało w sobie dwie włóki gruntu i pewne podstawowe służebności w części wspólnej dziedziny kolatorów, jak możliwość

12 W zachowanym zasobie źródłowym diecezji wileńskiej została przeprowadzona kwerenda dotycząca wizytacji z czasów Stanisława Augusta, zob. S. Witecki, *Zawartość bazy*, w: BKP – <http://ksiegozbioryparafialne.omnino.com.pl/index.php?action=about&page=1> [02.10.2020].

13 Za zwrócenie mojej uwagi na to źródło serdecznie dziękuję Łukaszowi Gołaszewskiemu.

14 Identyfikację przeprowadzono głównie poprzez kwerendę w dostępnych w sieci bazach danych: KPPW i BKP oraz Bibliografia Staropolska Estreichera – <https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/> [14.05.2020], NUKAT – <http://katalog.nukat.edu.pl/search/query?theme=nukat> [14.05.2020], Federacja Bibliotek Cyfrowych (FBC) – <https://fbc.pionier.net.pl> [14.05.2020], Europeana – <https://www.europeana.eu/pl> [14.05.2020], WorldCat – <https://www.worldcat.org> [14.05.2020], Google Books – <https://books.google.pl> [14.05.2020].

15 E. Kalinowski, *Historia obszaru Gminy Kulesze Kościelne*, [Wysokie Mazowieckie] 2018, s. 28–31.

łowienia ryb czy mielenia w młynie. Wielkość funduszu kościelnego nie odbiegała znacznie od średniej w diecezji łuckiej, wynoszącej około 3,3 włóki¹⁶. Do kościoła należała też nie wzmiankowana w przywileju drobna część niedalekich dóbr Grodzkie, również położonych w dolinie Rokitnicy, a nazwanych tak od górującego nad nimi staromazowieckiego grodziska. Na tej podstawie, zapewne w wyniku starań pierwszego historyka parafii, komornika ziemskiego Pawła Grodzkiego, o którym będzie jeszcze mowa, w 1722 roku również dziedzice owych Grodzkich uzyskali uprawnienia kolatorskie¹⁷.

Funkcjonowanie parafii – z natury rzeczy – wymagało obcowania pracujących w niej duchownych ze słowem pisanym. Księgi liturgiczne, niezbędne przy odprawianiu mszy i udzielaniu sakramentów, stanowiły zręb wyposażenia każdego kościoła. Często też – tak było zresztą w Kuleszach¹⁸ – znajdowały się w innym pomieszczeniu niż „właściwa biblioteka, służąca jako warsztat pracy, formacji duchowej i intelektualnej duchownych lub jako zbiór wykorzystywany w nauczaniu i katechizacji wiernych”¹⁹. Dzieliły się one na mszalne i przeznaczone do odmawiania modlitw kanonicznych przez kapłanów²⁰. Specyficznym rodzajem ksiąg kościelnych były tworzone na bieżąco metryki. Wprawdzie obowiązek rejestrowania najważniejszych sakramentów na ziemiach polskich pojawił się dopiero w wyniku przyjęcia postanowień soboru trydenckiego, zwyczaj ten istniał przy niektórych kościołach wcześniej, niekiedy jeszcze w XV stuleciu²¹. W Kuleszach rejestrację metrykalną zaprowadził ksiądz Mikołaj Kołaczkowski, ówczesny komendant, wraz z rokiem 1547²². Wymienione typy ksiąg nie stanowiły jeszcze biblioteki parafialnej, tę bowiem konstituowały dopiero zbiory

16 A. Laszuk, *Zaścianki i królewsczyzny: struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998, s. 56 – <http://pbc.biaman.pl/publication/8377> [02.10.2020].

17 E. Kalinowski, *Historia...*, s. 32, 78.

18 Archiwum Diecezjalne w Siedlcach (dalej: AD Siedlce), D 151, Regestr ksiąg kościoła kuleskiego spisany dnia wtórego kwietnia Roku Pańskiego 1704 przez pana Piotra Kuleszę kuratora kościelnego, Pawła Grodzkiego komornika ziemi bielskiej, Szymona olim Nicolai Grodzkiego rewizorów, k. 171.

19 J. Kaliszuk, *Skarbce pamięci – księgozbiory kościelne*, w: *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 1, red. J. Banaszkiewicz, A. Dąbrówka, P. Węcowski, Warszawa 2018, s. 420 – <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/84685/edition/65461> [25.11.2020].

20 W. W. Szetelnicki, *Średniowieczne brewiarze rękopiśmienne z klasztoru kanoników regularnych (CRL) NMP na Piasku we Wrocławiu*, w: *Prace uczestników Studium Doktoranckiego 5. Historia*, red. A. Filipczak-Kocur, Opole 2003, s. 176.

21 S. Płaza, *Typy źródeł kościelnych ważne w badaniach nad dziejami wsi w Polsce do połowy XIX w.*, ABMK 1975, t. 30, s. 291 – <https://czasopisma.kul.pl/abmk/article/download/7037/6586> [02.10.2020].

22 Regestr ksiąg kościoła kuleskiego..., k. 171.

pozaliturgiczne²³. Ich narastanie było procesem, na który wpływ w pierwszej kolejności miały preferencje czytelnicze kolejnych zarządców parafii, potem zaś zarządzenia hierarchii kościelnej. Już na przełomie wieków XV i XVI – co dobrze ilustruje przykład Macieja z Tyszek, wikariusza z niedalekiego Nura²⁴ – ci bardziej wykształceni wśród kleru parafialnego dysponowali także prywatnymi zbiorami książek. Rozróżniano księgozbiór osobisty oraz beneficjalny, to jest należący do parafii²⁵, chociaż granice między nimi mogły być czasami nieostre. Trudno ocenić, czy zaczątkami bibliotek parafialnych takich jak kuleska były woluminy kupowane bądź darowane do niej celowo czy pozostawione niejako przypadkiem przez posługujących tu księży²⁶. Niepodobna też rozstrzygnąć, kiedy i za czyją sprawą znalazły się w Kuleszach najstarsze egzemplarze zanotowane na początku XVIII stulecia, być może pochodzące z końca wieku XV²⁷. Autorzy spisu zaznaczyli – zapewne na podstawie zapisek proveniencyjnych – tylko trzech darczyńców książek, z których dwaj byli proboszczami kuleskimi. Pierwszy z nich, wspomniany już Mikołaj Kołaczkowski, ofiarował bibliotece co najmniej cztery tomy; jego następca, Stanisław Rokitnicki – przynajmniej jeden²⁸. O działaniach większości ich poprzedników wiadomo bardzo niewiele lub zgoła nic.

W najstarszych źródłach spotykamy plebanów kuleskich Marcina (1471) i Stanisława (1476-1485) oraz Pawła Załuskiego (1519-1522) i Piotra Rogalskiego (1541-1545/1546)²⁹. Niedługo po śmierci tego ostatniego, w styczniu 1546 roku, kuleskie beneficjum objął wpływowy duchowny Piotr Arciechowski (zmarł w roku 1562), absolwent Akademii Krakowskiej, sekretarz królewski i kanonik warszawski³⁰. W kancelarii Zygmunta Augusta dane mu było pracować z tak znaczącymi postaciami polskiego renesansu jak m.in. Jan Drohojowski, Stanisław Górski, Stanisław Hozjusz, Marcin Kromer, Andrzej Frycz Modrzewski,

23 Zob. J. Kracik, *Biblioteki...*, s. 251.

24 E. Kobylińska, *Księgozbiór...*, passim.

25 Por. J. Kracik, *Biblioteki...*, s. 251.

26 Por. J. Kaliszuk, *Skarbce...*, s. 442-443.

27 Chodzi o trudne do datowania dzieła Mikołaja z Liry, zob. E. A. Gosselin, *A listing of the printed editions of Nicolaus de Lira*, „Traditio” 1970, vol. 26, s. 399-426.

28 Regestr ksiąg kościoła kuleskiego..., k. 169v-170v.

29 *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV-XVI a.*, par. V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, Vilnius 2009, s. 224, nr 1244; s. 323, nr 1884; s. 337, nr 2002, s. 360, nr 2153; E. Kalinowski, *Historia...*, s. 33.

30 *Lietuvos...*, s. 337-338, nr 2011; *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*, t. 2, fasc. 2, *Ab anno 1515 ad annum 1551*, ed. A. Chmiel, Cracoviae 1892, s. 258 – <https://pbc.gda.pl/publication/30705> [02.10.2020]. Za pomoc w odszukaniu Arciechowskiego na liście krakowskich żaków serdecznie dziękuję dr Ewie Kobylińskiej.

Piotr Myszkowski, Filip Padniewski i Jakub Uchański³¹. Sam zajęty karierą w Kościele i na dworze, która w niespełna dwie dekady doprowadziła go do nominacji na biskupstwo kamienieckie, opiekę nad parafią przekazał od razu zastępcy³². Komendarz kuleski w latach 1546–1560, Mikołaj Kołaczkowski, syn Stanisława, wywodził się ze wsi szlacheckiej Kołaczki-Lemiesze w parafii Smłodowo na Mazowszu (dziś Śniadowo)³³. Co ciekawe, zarządzał nią również Arciechowski, niewykluczone więc, że znali się stamtąd³⁴. Jego związki z parafią kuleską datują się jeszcze od 1543 lub nawet 1541³⁵, kiedy to spotykamy go tu jako wikariusza. Dodatkowo na początku 1546 roku tytułował się mansonarzem goniądzkim, a w 1554 – notariuszem publicznym. W roku 1560 dotychczasowy pryncypał przekazał mu probostwo w Kuleszach³⁶. Dwa lata później, po śmierci Arciechowskiego, część kolatorów podniosła bunt, chcąc skorzystać z okazji i wprowadzić na nie swego familianta, Tomasza Kuleszę Kursztaka, wikariusza katedry wileńskiej³⁷. Konflikt ten, uśmierzony po paru latach, pokazuje, że mimo wieloletniej posługi Kołaczkowski nie był w swej parafii zrazu wysoko ceniony. Sytuacja zmieniła się, gdy awansował w diecezji na kanonika oraz oficjała i wikariusza generalnego łuckiego (1564), potem zaś (1569) – na archidiacona. Posiadanie tak utytułowanego plebana było dla parafian niejako nobilitujące, z drugiej strony natomiast jego wpływy u biskupa przekreślały szanse zmiany. Zwieńczeniem kariery Kołaczkowskiego było uzyskanie drugiego, jakże prestiżowego probostwa – w biskupim Janowie (1572)³⁸. Parę lat później (1577) otrzymał zaszczytną funkcję reprezentowania kapituły łuckiej na synodzie w Piotrkowie³⁹. Pod koniec życia z uwagi na zły stan zdrowia ustanowił

31 M. Fabiański, *Ksiądz Stanisław Orzechowski i swawolne dziewczęta wobec opon Zygmunta Augusta na Wawelu*, „Terminus” 2011, t. 13, z. 24, s. 63 – <http://www.ejournals.eu/sj/index.php/Terminus/article/view/4623/4719> [02.10.2020]; M. Korolko, *Seminarium Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego. Humanisci w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta*, Warszawa 1991, s. 191–237.

32 AD Siedlce, D 5, k. 8v.

33 Ibidem, D 10, k. 143v; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 7, Warszawa 1910, s. 108 – <https://www.wbc.poznan.pl/publication/67384> [02.10.2020].

34 *Matricularum Regni Poloniae summaria, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*, p. 4, vol. 3, ed. T. Wierzbowski, Varsoviae 1915, s. 97, nr 19305 – <https://www.wbc.poznan.pl/publication/47247> [02.10.2020].

35 Zachowane źródła notują w roku 1541 wikariusza Mikołaja, lecz bez nazwiska, od 1543 był nim Kołaczek vel Kołaczkowski; zob. *Lietuvos...*, s. 264–265, nr 1518, 1526.

36 Ibidem, s. 264–265, nr 1526.

37 Zob. E. Kalinowski, *Historia...*, s. 38–39.

38 *Lietuvos...*, s. 264–265, nr 1526.

39 *Materyjały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w w. XVI*, oprac. B. Ulanowski, w: *Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 1, Kraków 1895, s. 494 – http://dir.icm.edu.pl/Archiwum_Komisji_Prawniczej/Tom_1/ [02.10.2020].

koadiutorów na stanowisku archidiakona (1589) i plebana kuleskiego (1590)⁴⁰. Warto zauważyć, że w uchwałach synodu diecezji łuckiej z końca lutego 1589 roku, gdy Kołaczkowski jeszcze sprawował swą funkcję osobiście, znalazł się przepis przeciwko niepiśmiennym proboszczom oraz inny, zalecający kapłanom konkretne lektury⁴¹. Zmarł w 1592 roku⁴², w Kuleszach pozostała po nim pieczęlowicie przechowywana przez następców pieczęć kapituły łuckiej, która była na probostwie jeszcze w końcu XIX wieku⁴³.

Kołaczkowski, aby dojść do tych wysokich godności, musiał być człowiekiem dobrze wykształconym. Niestety, o jego edukacji nic pewnego nie da się powiedzieć. Nie był absolwentem krakowskiej Alma Mater, a skromne, drobnoszlacheckie pochodzenie raczej wyklucza też studia zagraniczne. Możliwe jednak, że przeszedł przez którąś z dobrych szkół kościelnych na Mazowszu, na przykład kolegiacką w niedalekim Pułtusku⁴⁴ lub katedralną w nieco odleglejszym Płocku, gdzie „nauczaniem zajmowali się zapraszani przez kapitułę profesorowie z Akademii Krakowskiej”⁴⁵. O jego literacko-naukowym wyrobieniu mówią nieco księgi, które ofiarował do kuleskiej biblioteki. Jak już wspomniano, w spisie z 1704 roku jako jego dary oznaczono cztery woluminy, jest jednak bardzo prawdopodobne, że przekazał ich znacznie więcej. Tematykę religijną reprezentowały dzieło hiszpańskiego humanisty Juana Luisa Vivesa *De veritate fidei Christianae*, książka w Polsce dość rzadka⁴⁶ oraz indeksy do zbioru

40 *Lietuvos...*, s. 264–265, nr 1526.

41 *De parochis illiteratis et imperitis*, w: *Acta Synodi Dioeceseanae Luceoriensis per Bernardum Maciejowski, episcopum luceoriensem tribus postremis diebus Februarii Anno Domini MDLXXXIX celebratae*, ed. Z. Chodyński, Warszawa 1875, s. 19 – <https://dlibra.kul.pl/publication/4447> [02.10.2020]; *Libri clericorum*, ibidem, s. 25.

42 AD Siedlce, D 16, k. 37, 82; *Lietuvos...*, s. 264–265, nr 1526; Archiwum Narodowe w Krakowie, Zbiór Zygmunta Glogera (dalej: AN Kraków, ZZG), nr 17, s. 417.

43 S. L. Jamiołkowski, *Kroniczka kuleskiego plebana. Historia parafii w Kuleszach Kościelnych. Edycja źródeł z XIX wieku*, oprac. M. K. Frąckiewicz, Łomża 2017, s. 21–22 – http://wirtualnie.lomza.pl/wirtualnie/wp-content/uploads/2019/11/kroniczka_po_korekcie.pdf [02.10.2020].

44 Zob. T. Żebrowski, *Szkolnictwo pułtuskie w średniowieczu i w pierwszej połowie XVI wieku, w: Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusku*, red. D. Ciok, A. Kociszewski, J. Szczepański, Ciechanów – Pułtusk 1991, s. 5–17.

45 W. Graczyk, J. Kwiatkowski, *Jezuici w Płocku 1611–1773*, Warszawa 2002, s. 38; zob. też: M. Skoceń, *Szkolnictwo płockie w latach 1793–1831*, Warszawa – Płock 1994, s. 23–24.

46 Brak jej w KPPW i BKP, w Bibliotece Jagiellońskiej są zaś dwa szesnastowieczne egzemplarze, z roku 1543 i 1544, ten drugi z księgozbioru krakowskich Augustianów; ibidem, *Katalog Podstawowy (tzw. Stary) druków wydanych od czasów Gutenberga do 1949 roku włącznie* – <http://pka.bj.uj.edu.pl/PKA/index.php> [27.05.2020]. O recepcji dzieł Vivesa w Polsce i o jego *De veritate fidei Christianae* zob. J. Partyka, *Różne języki, różne nacje, wspólna humanistyczna tradycja: spotkania kultur w siedemnastowiecznym Gdańsku*, „Nauka” 2019, nr 2, s. 125–129 – <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.ojs-issn-1231-8515-year-2019-issue-2-article-812/c/812-842.pdf> [02.10.2020]; E. González González, *La recepción de la obra de Vives durante el antiguo régimen*, „Rinascimento” 1998, 2-a serie, vol. 38, s. 477,

pism św. Jana Chryzostoma wydane wraz z ich tomem pierwszym (biblioteka parafialna w Kuleszach posiadała także kolejne tomy). W osiemnastowiecznym spisie podano przy nich daty, które najpewniej nie odnosiły się do momentu ich wydania, lecz włączenia do kuleskiego księgozbioru – odpowiednio: 1572 i 1583. Świadectwem historyczno-literackich zainteresowań darczyńcy są dwie kolejne książki: poemat *Punica* Siliusa Italicusa z komentarzami włoskiego humanisty Pietro Marso w wydaniu z roku 1518 oraz pozycja kryjąca się za tyleż lakonicznym, co frapującym sformułowaniem sporządzających listę ksiąg w XVIII wieku – *liber Georgii Braniec de Rastenburg*⁴⁷. Jeżeli przyjąć, że chodzi tu o Jerzego Prange z pruskiego Rastenburga (Rastembork, dziś Kętrzyn), w grę wchodzić mogło dzieło, którego części tylko był autorem jako sekretarz biskupa warmińskiego Łukasza Watzenrode – nie wydane drukiem *Memoriale*, ważne źródło do dziejów stosunków polsko-krzyżackich przełomu XV i XVI wieku⁴⁸. Jak zobaczymy niżej, także inne szesnastowieczne księgi obecne w Kuleszach znamionować mogą dużą erudycję i szerokie horyzonty ich właściciela czy użytkownika.

Następcą Kołaczkowskiego został po jego śmierci w 1592 roku przedstawiciel kolatorskiego rodu Kuleszów, dziedziców na Rokitnicy – Stanisław, który używał nazwiska Rokitnicki⁴⁹. Był synem Jana Kuleszy Kursztaka zwanego Koziełkiem, a bratankiem wspomnianego wyżej księdza Tomasza. Pierwsze nauki pobierał w Wilnie, po czym został nauczycielem w szkole parafialnej w Brańsku, by następnie, co najmniej od 1580 roku objąć także posadę w Kuleszach⁵⁰. Dwa lata później zapisał się w metryce studentów Akademii Krakowskiej wraz z innym Kuleszą, Pawłem Kursztakiem, synem Michała. Nie uzyskali wprawdzie bakalaureatu na uczelni, lecz po powrocie obaj zostali przyjęci na wikariuszy w Kuleszach, zaś Stanisław w 1590 roku został koadiutorem probostwa⁵¹. Jego darem dla kuleskiej biblioteki był tom homilii (1538) Georga Witzela zwanego Wiceliusem, niemieckiego humanisty, protestanckiego pastora, który powrócił

488, 492, 494–495 – https://www.academia.edu/8690176/La_recepci%C3%B3n_de_la_obra_de_Vives_durante_el_antiguo_r%C3%A9gimen [02.10.2020].

47 Regestr ksiąg kościoła kuleskiego..., k. 170.

48 Zob. T. Borawska, *Stronnicy krzyżacy w otoczeniu Łukasza Watzenrodego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1969, nr 3, s. 422–423 – <https://kpbc.ukw.edu.pl/dlibra/plain-content?id=44489> [02.10.2020]; D. Jamiołkowska, „*Memoriale*” Łukasza Watzenrodego – analiza paleograficzna, ibidem, 1972, nr 4, s. 639–640 – http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Komunikaty_Mazursko_Warmińskie/Komunikaty_Mazursko_Warmińskie-r1972-t-n4/Komunikaty_Mazursko_Warmińskie-r1972-t-n4-s633-648/Komunikaty_Mazursko_Warmińskie-r1972-t-n4-s633-648.pdf [02.10.2020].

49 *Lietuvos...*, s. 265, nr 1526; E. Kalinowski, *Historia...*, s. 39.

50 E. Kalinowski, *Historia...*, s. 36, 39.

51 Ibidem; *Album...*, t. 3, Cracoviae 1904, s. 127.

na łono Kościoła rzymskiego⁵². Najpewniej Rokitnickiemu można też przypisać rękopiśmienny zbiór formularzy procesowych, na początku XVIII wieku określony jako *staroświecki* [...] *pisany staroświeckiem charakterem*, ponieważ przez cały niemal czas swej posługi wiódł liczne spory sądowe z kolatorami⁵³. Ostatni raz pojawia się w źródłach w 1624 roku, niedługo potem zmarł.

Spośród kolejnych proboszczów, którzy nastąpili po księdzu Rokitnickim do początku XVIII wieku, kiedy to spisano pierwszy z rejestrów kuleskiego księgozbioru, kilku jeszcze wyróżniało się wykształceniem lub pozycją. Feliks (Szczęsny) Choiński, syn Jakuba, tutejszy parafianin rodem z okolicy szlacheckiej Chojane, rządził parafią tylko kilka lat. Objął probostwo w 1626 roku, a w 1631 roku prawdopodobnie zmarł, gdyż plebanem w Kuleszach był już kto inny⁵⁴. Wiadomo, że przynajmniej od 1591 roku nauczał w przykościelnej kuleskiej szkole, a rok później rozpoczął studia na Akademii Krakowskiej, gdzie w 1594 roku został promowany na bakałarza⁵⁵. Wykształcenie uniwersyteckie miał też ksiądz Aleksander Iwanowski, syn Feliksa (Szczęsnego), szlachcic z wsi Czaple w ziemi drohickiej, absolwent uczelni zamojskiej. Był on proboszczem w Kuleszach od 1636 roku, potem też dziekanem dekanatu brańskiego, lecz uzyskawszy drugie beneficjum w Rudce, mniej już interesował się tym kuleskim. Zmarł przed 31 stycznia 1657⁵⁶. Do znaczniejszych plebanów kuleskich należeli ponadto Mikołaj Kazimierz Opacki (proboszcz w latach 1657–1663), sekretarz królewski, potem archidiakon płocki, pochodzący z wpływowego mazowieckiego rodu oraz Jan Antoni Żuflikowski (1702–1704), pisarz konsystorza janowskiego⁵⁷. Nie udało się natrafić w źródłach na wskazówki co do miejsca ich edukacji,

52 *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, ed. H. J. Hillerbrand, vol. 4, New York – Oxford 1996, s. 287–288; P. Tschackert, *Witzel, Georg*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 43, Leipzig 1898, s. 657–662 – <https://www.deutsche-biographie.de/downloadPDF?url=sfz85965.pdf> [02.10.2020].

53 Regestr ksiąg kościoła kuleskiego..., k. 170v; S. L. Jamiołkowski, *Kroniczka...*, s. 22.

54 AD Siedlce, D 22, k. 72v; D 23, k. 149v-150; E. Kalinowski, *Historia...*, s. 33, 36. Między Choińskim i Rokitnickim plebanem był nieznan z imienia ks. Gąsiewski (Gosiewski).

55 *Ibidem*; *Album...*, t. 3, s. 173; *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, ed. J. Muczkowski, Cracoviae 1849, s. 246 – <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?cid=11734952&uid=11737591> [02.10.2020].

56 AD Siedlce, D 22, k. 43; D 25, k. 87; D 28, k. 17v; *Album studentów Akademii Zamojskiej, 1595–1781*, oprac. H. Gmiterek, Warszawa 1994, s. 144; *Nacional'nyj istoričeskij arhiv' Belarusi, fond 1708, opis 1* (dalej: NIAB, f. 1708, op. 1), nr 39, k. 77v; nr 141, k. 503.

57 AD Siedlce, D 28, k. 17v; D 42, k. 174v; T. Żebrowski, *Proboszczowie kościoła parafialnego w Łomży, a następnie prepozyci kościoła parafialnego świętych Michała Archanioła i Jana Chrzciciela do początku XIX wieku*, „*Studia Płockie*” 2003, t. 31, s. 201 – http://mazowsze.hist.pl/21/Studia_Plockie/494/2003/16395/ [02.10.2020]; S. L. Jamiołkowski, *Kroniczka...*, s. 28; [J. Pruszkowski], *Historia zjawionego i cudownego obrazu Matki Boskiej oraz kościoła i probostwa w Leśny na Podlasiu zabranego na własność prawosławia*, Kraków 1897, s. 23 – <http://pbc.biaman.pl/publication/3800> [02.10.2020].

podobnie jak w przypadku pozostałych proboszczów w tym okresie – Hieronima Piotrowskiego (1631–1635), Andrzeja Zapartowicza (1663–1670) i Szymona Jana Wnorowskiego (1671–1702)⁵⁸. Pierwszy i ostatni pochodzili z miejscowej szlachty, odpowiednio z ziemi drohickiej i bielskiej⁵⁹, drugi wywodził się z podlaskiego mieszczaństwa⁶⁰. Jedyne ksiądz Wnorowski dobrze zapisał się w dziejach parafii, zapewne to on wzbogacił też tutejszy księgozbiór o kilka pozycji po wielu latach posuchy. Jemu należałoby chyba przypisać pozyskanie polskich zbiorów kazań księży jezuitów Pawła Kaczyńskiego i Tomasza Młodzianowskiego z lat 1675 i 1681⁶¹. Był też, co ciekawe, odbiorcą jedyne go znanego nam daru osoby świeckiej do parafialnej biblioteczki. Chodzi o tom *Polyanthea nova* z roku 1607, ofiarowany w 1676 przez łowczego podlaskiego Stanisława Samuela Kalinowskiego⁶². Pozostali dwaj plebani to miejscowi skandaliści – Piotrowski został usunięty przez konsystorz za próbę odsprzedania kuleskiego beneficjum, a Zapartowicz skazany przez tenże za niemoralny żywot⁶³.

Pierwszy wzmiankowany przez źródła spis ksiąg kuleskiej parafii powstał za czasów następcy plebana Wnorowskiego, zmarłego przedwcześnie w wieku 35 lat, po zaledwie dwóch latach posługi w Kuleszach, księdza Żuflikowskiego. W swoim testamencie spisany 29 marca 1704 wspominał: *tutecznego kościoła księgi wszystkie są według rejestru*⁶⁴. Do jego sporządzenia, ukończonego parę dni później – 2 kwietnia, wyznaczono trzech rewizorów spośród parafian. Byli to bliżej nieznany Piotr Kulesza, zapewne przedstawiciel kolatorów oraz Paweł i Szymon Grodzcy, odpowiednio komornik i przyszły (od 1721)⁶⁵ skarbnik ziemscy bielscy. Zanim przyjrzymy się bliżej owemu rejestrowi, warto kilka słów powiedzieć o Pawle Grodzkim. Ów żyjący na przełomie XVII i XVIII wieku szlachcic,

58 E. Kalinowski, *Historia...*, s. 33; AD Siedlce, D 31, k. 260. Plebanem sąsiedniej parafii w Wysokiem Mazowieckiem był nieco wcześniej, różny od Szymona Jana, ksiądz Szymon Piotr Wnorowski (ibidem, D 149, k. 306).

59 Okolica szlachecka Wnory należała częściowo do parafii kuleskiej, częściowo do sąsiedniej kobylińskiej (E. Kalinowski, *Historia...*, s. 70–72); dwie wsie szlacheckie Piotrowo Krzywokoły i Piotrowo Trojany znajdowały się w parafii Dziadkowice (*Podlasie*, cz. 1, oprac. A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 6, Źródła Dziejowe, t. 17, Warszawa 1908, s. 50–51 – <https://www.wbc.poznan.pl/publication/1783> [02.10.2020]).

60 Por. NIAB, f. 1708, op. 1, nr 37, k. 483; nr 170, k. 174; AD Siedlce, D 151, k. 168.

61 Rejestr ksiąg kościoła kuleskiego..., k. 169v, 171.

62 Ibidem, k. 169v; E. Kalinowski, *Ród Kalinowskich herbu Ślepowron w XVII wieku*, Warszawa 2013, s. 106–107; S. L. Jamiołkowski, *Kroniczka...*, s. 27.

63 AD Siedlce, D 24, k. 72; S. L. Jamiołkowski, *Kroniczka...*, s. 23–26.

64 AD Siedlce, D 42, k. 174.

65 *Urzędnicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy*, red. E. Dubas-Urwanowicz [et al.], Kórnik 1994, s. 58, nr 245.

drobny urzędnik sądowy, był lokalnym archiwistą, a z zamiłowania – antykwarystą. Do dzisiaj zachowały się jego notatki w aktach ziemskich bielskich, które rewidował. Przy jednej z nich, z 1 lipca 1711, zapisał humorystyczne wierszyki o staropolskich prawnikach, m.in.:

*Jurystowie a panny jeden
cech mają,
Te głową, a te igłą chleba zarabiają.
Felix dies ista, że się do nieba nasz dostał jurysta⁶⁶.*

Zadanie to traktował jednak z należytą powagą – o czym świadczy pochodząca z tegoż roku jego protestacja w imieniu podpiska ziemskiego przeciwko mieszczanom z Suraża o zniszczenie przechowywanych tam akt ziemskich bielskich⁶⁷. Mając zawodowo do czynienia ze starymi dokumentami, wyszukiwał w nich historyczne wzmianki o początkach parafii kuleskiej oraz o roli, jaką w niej odgrywał jego ród. Opierając się na tej wiedzy twierdził na przykład, że już około roku 1472 kościół uzyskał uposażenie na Grodzkich. Stało się to później przesłanką do zaliczenia tamtejszych dziedziców w poczet kolatorów, co nastąpiło w renowacji funduszu parafii (1722). Już w 1702 roku wystarał się o ekstrakt oblaty aktu jej fundacji, który własnoręcznie przepisał. Wiadomo też, że przed rokiem 1717 własnym sumptem wznosił szpital (przytułek dla ubogich) przy kościele w Kuleszach, a w 1723 roku opracował sumariusz dokumentów parafii *Munimenta et iura praecipua ac principaliora Ecclesiam Parochialem Kuleszensem concernentia*. Wreszcie, w latach 1730–1733, był obok ówczesnego proboszcza, księdza Wojciecha Wnorowskiego, *spiritus movens* budowy nowej świątyni. Razem ze wspomnianym Szymonem Grodzkim wystarał się o wsparcie finansowe tej budowy przez sejmik ziemi bielskiej⁶⁸. Nic dziwnego, że osoby tak zaangażowane na rzecz parafii interesowały się też jej księgozbiorem.

Po zmarłym księdzu Żuflikowskim jego miejsce w Kuleszach zajął dotychczasowy wikariusz, ksiądz Stanisław Kaczyński, lecz sam umarł po zaledwie trzech latach proboszczowania (1704–1707). Następnie beneficjum objął, tym razem wreszcie na lat kilkanaście (1707–1719), ksiądz Maciej Zaleski, blisko spokrewniony z rodziną dziedziców Kulesz-Rokitnicy tegoż nazwiska. Gdy zmarł,

66 NIAB, f. 1789, op. 1, nr 5, k. 436.

67 S. L. Jamiołkowski, *Kroniczka...*, s. 167–168.

68 Ibidem, s. 14, 83, 167–168; E. Kalinowski, *Historia...*, s. 78.

kolatorzy podzielili się na dwa obozy, forytujące innych księży. Z powodu niezgody parafię powierzono – na krótko – księdzu Mateuszowi Stanisławowi Kamieńskiemu (1719–1720), który ustąpił ją jednemu z niedawnych kompetytorów – wspomnianemu wyżej księdzu Wojciechowi Wnorowskiemu (1720–1743)⁶⁹. Na początku jego rządów, około 1720/1723 roku, powstał drugi inwentarz parafialnej biblioteki, o którym będzie mowa niżej. Porównanie obu spisów wykazało, że w ciągu tych niespełna dwóch dekad – nie licząc metryk – przybyło kilkanaście tomów (19), a kilka ubyło (8) – z 97 do 108. Biorąc pod uwagę niespokojny czas wojenny do roku 1709 oraz krótki czas posługi następców, wydaje się, że nabytki należałoby przypisać księdzu Zaleskiemu.

Dalsze losy księgozbioru w Kuleszach ukazują pewne zaniedbania kolejnych plebanów w pielęgnowaniu tego dziedzictwa parafii. Inwentarz z 1744 roku dla nowego proboszcza, księdza Szymona Zaleskiego (1744–1764), w porównaniu z rejestrem sprzed dwóch dekad wykazał ubytek ponad 20 tomów, do 83. Nie poświęcono im zresztą zbyt dużo uwagi, lakonicznie tylko notując *ksiąg tak łacińskim, gockim, jako i greckim drukiem, mniej do używania zdalnych, pełna skrzynia*⁷⁰. Po kolejnych dwóch dekadach, w roku 1765, w inwentarzu podawczym następnego plebana, Karola Marcina Wnorowskiego (1765–1808), książek widzimy jeszcze mniej – 52, aczkolwiek są to być może dane nieściśle, gdyż pochodzą z drugiej ręki⁷¹. Wykaz z 1793 roku, sporządzony przy okazji wizytacji dekanalnej, obok takiej samej liczby ksiąg w oprawie, notuje jeszcze kolejnych 20 *ksiąg staroświeckich tak druku łacińskiego, polskiego, jako też i greckiego obdartych bez oprawy* oraz kilka ksiąg liturgicznych⁷². Późniejszy o pięć lat spis, także wizytacyjny, chociaż dużo bardziej dokładny, odnotował znów o ponad 20 woluminów mniej, a tylko dwa niewątpliwe nabytki w stosunku do drugiego spisu⁷³.

69 S. L. Jamiołkowski, *Kroniczka...*, s. 29–32; E. Kalinowski, *Historia...*, s. 33.

70 S. L. Jamiołkowski, *Kroniczka...*, s. 76. Oryginału inwentarza nie udało się odnaleźć.

71 Ibidem. Oryginału również tego inwentarza nie udało się odnaleźć.

72 Archiwum Parafialne w Kuleszach Kościelnych (dalej: APAr Kulesze Kościelne), Status Ecclesiae Parochialis Kulesensis conscriptus pro Visitacione Decanali in Anno Domini 1793, s. nIb. 10. Autorem źródła jest prawdopodobnie pleban kuleski ks. Karol Marcin Wnorowski (S. L. Jamiołkowski, *Kroniczka...*, s. 193).

73 Ibidem, Wizyta dekanalna kościoła parafialnego w Kuleszach Rokitnicy, w dekanacie brańskim, dystrykcie surazkim, w części dyecezyi łuckiej będącego, w roku 1798-m odprawiona, s. nIb. 11–12. Autorem źródła jest dziekan i proboszcz brański ks. Michał Dziewanowski. Rejestr wymienia z tytułów 19 książek. Na jego końcu zapisano: *Proboszcz tego kościoła Jmć ksiądz Marcin Wnorowski czyta teologią Antoine, katechizmowe Woykowskiego nauki* (ibidem, s. nIb. 12). Chodzi tu zapewne o pracę Antoine'a d'Averouta będącą wcześniej w zasobie parafii oraz nowszy katechizm ks. Jana Stanisława Kostki Wujkowskiego (zob. niżej).

Tabela 1. Księgozbiór parafii w Kuleszach-Rokitnicy w XVIII wieku⁷⁴

Rok	Liczba woluminów (bez metryk)
1704	97
1720–1723	108
1744	83
1765	52
1793	79
1798	56

Według kategoryzacji przyjętej w literaturze przedmiotu⁷⁵, w dobie największego rozkwitu na początku lat dwudziestych XVIII wieku biblioteka parafialna w Kuleszach zaliczała się do dużych (101 i więcej woluminów), wcześniej i później zaś do średnich (51–100).

Kres istnieniu kuleskiego księgozbioru w pierwotnym kształcie przyniósł tragiczny pożar plebanii w roku 1802. Obok mających wartość antykwaryczną książek spłonęły również bezcenne metryki z okresu staropolskiego. Rozmiar strat oddał rejestr spalonych dzieł, spisany na podstawie ostatniej wizytacji z roku 1798⁷⁶. Nie wiadomo, ile dokładnie tomów ocalało z pożogi, zapewne niewiele. Mamy świadectwo dotyczące jednego z nich, który jeszcze osiemdziesiąt lat później był w posiadaniu kuleskich plebanów – to wspomniana już *Polyanthea nova*, którą miał jeszcze ksiądz Stanisław Ludwik Jamiołkowski około roku 1884⁷⁷, później jednak ślad po niej zaginął⁷⁸. Dzięki odnalezionym spisom książek, pomimo braku pozostałości materialnych księgozbioru, można ocalić pamięć o tym cennym, utraconym dziedzictwie parafii w Kuleszach.

* * *

74 Na podstawie: Rejestr ksiąg kościoła kuleskiego..., k. 169–171v; AD Siedlce, D 151, Inventarium librorum Ecclesiae Kuleszensis tam antiquorum, quam et recenter conquisitorum, k. 188–190v; S. L. Jamiołkowski, *Kroniczka...*, s. 76; Status Ecclesiae Parochialis Kulesensis..., s. nlb. 10; Wizyta dekanalna kościoła parafialnego..., s. nlb. 11–12.

75 J. Szady, *Księgozbiory...*, s. 58.

76 APar Kulesze Kościelne, Rejestr rzeczy kościoła kuleskiego czasu wszczętego ognia w plebanii kuleskiej dnia 20 Februarii 1802-go roku zgorzałych, s. nlb. 4–5.

77 S. L. Jamiołkowski, *Kroniczka...*, s. 27.

78 Piszący te słowa prowadził jej poszukiwania z pomocą ówczesnego proboszcza księdza Bogdana Malinowskiego w czerwcu 2020 roku, lecz bez rezultatu. Pytanie w tej sprawie wysłane do Muzeum Diecezjalnego w Łomży pozostało bez odpowiedzi.

Regestr ksiąg kościoła kuleskiego z 1704 roku⁷⁹ zachował się w wśród zbioru różnych dokumentów i zapisek dotyczących tej parafii, który wpisano w księgi konsystorskie diecezji łuckiej około roku 1723, sądząc z chronologii zawartych w nim dokumentów⁸⁰. Miało to związek z wizytacją generalną z lat 1722–1723⁸¹. Drugi rejestr, *Inventarium librorum Ecclesiae Kuleszensis tam antiquorum, quam et recenter conquisitorum*, niedatowany, także zawarty w tej księdze, powstał pomiędzy 1720 a 1723 rokiem⁸². Układ obu jest bardzo podobny, książki nie zostały uszeregowane ani tematycznie, ani chronologicznie, ani według autorów, formatu, rodzaju oprawy. Widać za to zależność drugiego z nich od tego wcześniejszego, gdyż, co zrozumiałe, zapewne na nim się opierano sporządzając nowszą wersję. Obydwa źródła spisane zostały przeważnie po łacinie, jednak ze sporą domieszką polskich uwag. Jak zazwyczaj w spisach tego typu, podawano nieraz informacje o formacie książki (*in folio, in 4to, etc.*), niekiedy też o stanie jej zachowania (*sine principio, podarty, etc.*), zaś w przypadku braku daty wydania – o „dawności” druku (np. *antiquo typo, staroświecki*), aczkolwiek nie stosowano stałego schematu opisu w sposób konsekwentny. Pierwszy spis składa się ze stu pozycji, z których 88 ponumerowano, a ostatnich kilkanaście nie, w tym metryki, księgi liturgiczne i swego rodzaju „księgozbiór podręczny”. Drugi zawiera sto zapisów numerowanych plus pięć tomów metryk. Zawartość nie jest całkowicie zbieżna nie tylko z uwagi na późniejsze nabytki – w nowszym spisie brakuje kilku ksiąg odnotowanych wcześniej. Rejestr z 1704 roku podawał osobę darczyńcy w przypadku sześciu tomów, ten późniejszy zaś tylko przy jednym – wspomnianej książce od Kalinowskiego. Zanotowano wypożyczenie jednej z ksiąg przez proboszcza Żuflikowskiego dla plebana sąsiedniej parafii w Rutkach (ówczesnie diecezja płocka, województwo mazowieckie, powiat zambrowski), księdza Walentego Ciecierskiego, *in Anno 1703*, z charakterystyczną adnotacją: *upominać się pilno*⁸³. Prawie dwie dekady później zamiast tego dołożono tylko: *te obadwa nie żyją*⁸⁴. Autor drugiego spisu, być może wizytator parafii, przy niektórych pozycjach zawarł autorytatywne stwierdzenia co do ich przydatności. Przy

79 Regestr ksiąg kościoła kuleskiego..., k. 169–171v.

80 AD Siedlce, D 151, k. 183v.

81 J. Chachaj, *Łacińskie szkolnictwo parafialne na Rusi Koronnej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 2003, s. 63.

82 *Inventarium librorum Ecclesiae Kuleszensis...*, k. 188–190v.

83 Regestr ksiąg kościoła kuleskiego..., k. 171v.

84 *Inventarium librorum Ecclesiae Kuleszensis...*, k. 190.

rękopiśmiennym formularzu procesowym zauważył: *ale teraz nie zda się ni na co, bo teraz inaczej piszą*⁸⁵. O sentencjach starożytnych autorów, takich jak Cyceron, Salustiusz, Owidiusz i Wergiliusz, miał podobne zdanie: *ale się to ni na co teraz nie zda, ladaco*⁸⁶. Nie cenił zbyt wysoko również zachowanego na kuleskiej plebanii „alwara” (podręcznika gramatyki łacińskiej autorstwa hiszpańskiego jezuita Manuela Álvareza), gdyż *nie zgadza się z jezuickim alwarem*, stąd *nie zda się ni na co*⁸⁷. W odróżnieniu do autorów pierwszego spisu znał grekę, gdyż odczytał tytuł greckiej księgi z tutejszego zasobu – były to dzieła Homera⁸⁸. Przy końcu obu spisów zawarto księgi liturgiczne wykorzystywane w bieżącej pracy duszpasterskiej oraz metryki. Drugi z rejestrów zawiera jeszcze wzmiankę o wybraniu spośród parafian dwóch wytrykusów (łac. *victricus*) *do porządku kościelnego*, na bieżący (nie podano który) rok⁸⁹. Owi opiekunowie mieli przy sobie *od schowania kościelnego klucz jeden* (drugi był u proboszcza). Można się domyślać, że do ich zadań należała też piecza nad księgozbiorem parafialnym. Jak już wiemy, książki przynajmniej od schyłku pierwszej połowy XVIII wieku nie były przechowywane na półkach, lecz zdeponowane w skrzyni, zapewne już na plebanii, a nie w zakrystii⁹⁰. Wcześniej niektóre z ksiąg liturgicznych znajdowały się w kościele *na chorku*⁹¹.

Podział tematyczny dzieł zanotowanych w obu spisach został przedstawiony poniżej tabelarycznie w oparciu o rozwiązania przyjęte przez Ewę Kobyliańską⁹², z niewielkimi modyfikacjami⁹³.

85 Ibidem, k. 189v.

86 Ibidem.

87 Ibidem, k. 190.

88 Ibidem, k. 188v; por. Regestr ksiąg kościoła kuleskiego..., k. 170.

89 Inventarium librorum Ecclesiae Kuleszensis..., k. 190v.

90 Por. K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 24.

91 Regestr ksiąg kościoła kuleskiego..., k. 171.

92 E. Kobyliańska, *Księgozbiór...*, s. 252–253; por. M. T. Zahajkiewicz, *Funkcja...*, s. 12; J. Kracik, *Biblioteki...*, s. 260; K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 63; T. Moskal, *Biblioteki...*, s. 172.

93 Zdecydowano ponumerować dziedziny cyframi rzymskimi oraz połączyć w jedną kategorię literaturę teologiczną i filozoficzną, ostatnią rubrykę zatytułować „Nieprzypisane / niezidentyfikowane” oraz dodać dział „Gramatyka, słowniki i literatura pedagogiczna”. Ustalono tytuły dzieł zapisano kursywą, nieustalone w cudzysłowie w brzmieniu źródła. W przypadku autorów zmarłych przed XVI wiekiem przyjęto spolszczoną lub przyjętą w polskiej historiografii wersję imienia i nazwiska, względem pozostałych podano brzmienie w rodzimym języku danej postaci. Oznaczono asteriskami: * – książki, których brakuje w spisie z 1720–1723 (w przypadku brewiarzy w indeksie górnym podano liczbę brakujących egzemplarzy); ** – książki wymienione w tytule w 1798 i 1802 roku; *** – książki wymienione w 1798 i 1802 roku, których tytułów nie udało się ustalić, bo podano tylko autorów.

Tabela 2. Księgozbiór parafii w Kuleszach-Rokitnicy w 1704 roku⁹⁴

Reprezentowana dziedzina	Dzieła
I. Pismo święte i egzegeza	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mikołaj z Liry, „Postilla [...] in Biblia Sacra” [1583?]** 2. Mikołaj z Liry, „Postilla [...] cum additionibus Pauli Episcopi Pragensis”*** 3. Mikołaj z Liry, „Postilla Tractatus [...] Danielis et aliorum Prophetarum expositio”** 4. Mikołaj z Liry, „Nicolai de Lyra Biblia typo antiquo impressa”*** 5. Św. Augustyn z Hippony, <i>Tam in Vetus quam in Novum Testamentum commentarii</i>, Bazylea 1542 6. Św. Haimo z Halberstadt, <i>Commentariorum in Apocalypsim beati Ioannis libri septem</i>, Paryż 1535*** 7. Albert z Padwy, <i>Expositio evangeliorum</i>, [1557?] 8. <i>Biblia sacra vulgatae editionis Sixti Quinti pontificis maximi iussu recognita atque aedita</i>, Antwerpia 1599 9. „Postilla antiquo typo impressa”
II. Literatura teologiczna i filozoficzna	<ol style="list-style-type: none"> 1. Św. Klemens (papież), <i>Recognitionum libros X</i>, Bazylea 1536*** 2. „Juvencus Presbyter antiquo typo in 4to”*** 3. Św. Jan Chryzostom, <i>Indices [...] Opera</i>, t. 1, Bazylea 1547** 4. Św. Jan Chryzostom, <i>Opera</i>, t. 2, Bazylea 1539** 5. Św. Jan Chryzostom, <i>Opera</i>, t. 3, Bazylea 1539 6. Św. Jan Chryzostom, <i>Opera</i>, t. 4, Bazylea 1539** 7. Św. Jan Chryzostom, <i>Opera</i>, t. 5, Bazylea 1539** 8. Św. Leon (papież), <i>Epistolae decretales et familiares</i>, Lowanium 1566** 9. Beda Czcigodny, <i>Historia ecclesiastica</i> 10. Św. Tomasz z Akwinu, <i>In octo physicorum Aristotelis libros commentaria</i>, Wenecja 1564** 11. Wilhelm Durand, <i>Rationale divinatorum officiorum</i> 12. Mikołaj z Błonia, <i>Sacramentale</i> 13. Juan Luis Vives, <i>De veritate fidei Christianae</i> 14. Marc-Antoine Muret, <i>De dignitate, ac praestantia studii theologici oratio</i>, Paryż 1552 15. Marc-Antoine Muret, <i>Orationes, epistolae, hymnique sacri</i> 16. <i>Catechismus ex decreto Concilii Tridentini ad Parochos Pii V Pont[ifici] Max[imi] iussu editus</i>, Kolonia 1581 17. Piotr Skarga, <i>Żywoty świętych</i> 18. Francisco Toledo de Herrera, <i>Commentaria, vna cum quaestionibus in universam Aristotelis logicam</i>, Kolonia 1596** 19. Vincenzo Bruno, <i>Meditationes de praecipuis mysteriis vitae et passionis D.N. Iesu Christi, pars prima</i>, Kolonia 1601 20. Felipe Diez, <i>Summa praedicantium</i>, Wenecja 1601 21. Jean de Combis, <i>Compendium totius theologiae veritatis</i>, Lyon 1602 22. Muzio Vitelleschi, <i>Epistola ad patres et fratres Societatis Jesu</i> 23. Patritius Sporer, <i>Theologiae moralis super Decalogum seu Decem Dei Praecepta tractatus</i> 24. „Philosophia” (rękopis)* 25. „Descriptio Sacramentis” 26. „Theologia” (rękopis)*

94 Na podstawie: Registr ksiąg kościoła kuleskiego..., k. 169–171v.

Reprezentowana dziedzina	Dzieła
III. Homiletyka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Św. Ambroży, „Sermones [...] de Sanctis, de purgatorio, de passione Christi, bez oprawy stara księga in folio” 2. Św. Ambroży, „Conciones [...] pro toto anno antiquus liber” 3. Św. Haimo z Halberstadt, <i>Homiliae</i>, Kolonia 1537*** 4. Św. Haimo z Halberstadt, <i>Homiliae</i> [1560?]** 5. Roberto Caracciolo z Lecce, <i>Sermones</i> 6. Jakob Merstetter, <i>Tetrastichon</i> 7. Friedrich Nausea, <i>Sermones adventales</i>, Kolonia 1536** 8. Georg Witzel, <i>Homiliae</i>, Lipsk 1538 9. Jan Royaert, <i>Homiliae</i>, 1550 10. Jakub Wujek, <i>Kazania</i> 11. Piotr Skarga, <i>Kazania na niedziele i święta całego roku</i>, Kraków 1602 12. Antoine d'Averoult, <i>Flores exemplorum seu Catechismus historialis</i>, Kolonia 1616:** 13. Jakob Marchant, „Rationale concionantium” 14. Paweł Kaczyński, <i>Kazania na niedziele całego roku</i>, Kalisz 1675* 15. Tomasz Młodzianowski, <i>Kazania i Homilye na niedziele doroczne, także święta uroczystsze</i>, Poznań 1681** 16. „Sermones pro Dominicis antiqo typo impressus” 17. „Conciones pro Dominicis antiquus” 18. „Sermones pro Festis et Dominicis antiquus liber”* 19. „Tractatus Seu Conciones pro toto anno in 4to antiquus” 20. „Nucleus compestensis concionum”
IV. Księgi liturgiczne	<ol style="list-style-type: none"> 1. Agendy (7) 2. Breviarze (6)*⁽²⁾ 3. Mszały (5) 4. Graduały (2) 5. Kapitularz (1) 6. Rubrum (1) 7. Psalterz (1)
V. Literatura	<ol style="list-style-type: none"> 1. Homer, <i>Illiados Et Odysseae</i>, Bazylea 1551 2. Kwintus Kurcjusz Rufus, <i>Historiae Alexandri Magni</i> (rękopis) 3. „Marci Tullii Ciceronis Archipoetae Liber” 4. Pietro Marso, <i>Silius Italicus [...] interpretatio</i> [1518] 5. Eneaszy Sylwiusz Piccolomini (Pius II, papież), <i>Epistolae familiares</i> 6. Marc-Antoine Muret, <i>Epistolae</i> 7. Pierre Lagnier, <i>Marci Tullii Ciceronis insigniores sententiae</i> 8. Joseph Lang, <i>Polyanthea nova</i>, Frankfurt n. Menem 1607
VI. Medycyna	<ol style="list-style-type: none"> 1. Bruno z Longobucco, <i>Chirurgia</i> (rękopis) 2. „Tractatus Henrici anitquo typo laceratus” [<i>De secretis mulierum</i>] 3. Pedanius Dioskurydes, <i>De Materia Medica Libri Sex</i>, Lyon 1554**

Reprezentowana dziedzina	Dzieła
VII. Prawo	<ol style="list-style-type: none"> 1. Andrea Alciato, <i>De verborvm significatione libri IIII: eiusdem in titulum XVI. Lib. L. Digestorum commentarii</i>, Frankfurt n. Menem 1582** 2. Alessandro Alessandri, <i>Genialium dierum libri sex*</i> 3. Pedro Ruiz de Moros, <i>Decisiones [...] de rebvs in sacro auditorio Lituanico ex appellatione iudicatis</i>, Kraków 1563** 4. „Formularz processow staroswieckich, zapisow, dekretow ręką pisany staroswieckiem characterem”
VIII. Gramatyka, słowniki i literatura pedagogiczna	<ol style="list-style-type: none"> 1. Aleksander z Villa Dei, <i>Doctrinale puerorum</i> 2. Johannes Rivius, <i>De institutione puerorum</i>, Lyon 1550 3. Ambrogio Calepino, <i>Dictionarium</i>
IX. Nieprzypisane / niezidentyfikowane	<ol style="list-style-type: none"> 1. [Jerzy Prange z Kętrzyna?], „Liber Georgii Braniec de Rastemburg” 2. [Heinrich Pantaleon?], „Pantaleon de Monasterio Sancti Benedicti”

Tabela 3. Nabytki do księgozbioru parafii w Kuleszach-Rokitnicy z lat 1704-okolo 1723⁹⁵

Reprezentowana dziedzina	Dzieła
I. Pismo święte i egzegeza	<ol style="list-style-type: none"> 1. „Postyllia”
II. Literatura teologiczna i filozoficzna	<ol style="list-style-type: none"> 1. „Juvencus Presbyter Evangelia versibus descripta”*** 2. „Recognitiones D. Clementis, Eusebii, Valentini et aliorum contra haeres[im]”*** 3. Jakub z Voragine, <i>Legenda aurea</i> 4. Baltazar z Pforty, <i>Expositio canonis missae</i> 5. Thomas Stapleton, <i>Promptuarium morale</i> 6. Cesare Baronio, <i>Annales ecclesiastici</i> 7. Roberto Bellarmino, <i>De ascensione mentis in Deum per scalas rerum creatorum</i> 8. Mikołaj z Mościsk, <i>Akademia pobożności</i>, Kraków 1628
III. Homiletyka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Juan Osorio, <i>Conciones</i> 2. Juan de Cartagena, <i>Homiliae catholicae de sacris arcanis Deiparae Mariae et Iosephi</i> 3. Matthias Faber, <i>Conciones</i> 4. Szymon Starowolski, <i>Kazania</i>
IV. Księgi liturgiczne	<ol style="list-style-type: none"> 1. Agenda (1) 2. Mszał (1)
V. Literatura	<ol style="list-style-type: none"> 1. Anonim, <i>Brevis expositio Georgicorum</i>
VI. Medycyna	<ol style="list-style-type: none"> 1. Orybazjusz, <i>Medicina</i>

95 Na podstawie: Inventarium librorum Ecclesiae Kuleszensis..., k. 188–190v.

Reprezentowana dziedzina	Dzieła
VII. Gramatyka, słowniki i literatura pedagogiczna	1. Manuel Álvarez, <i>De institutione grammatica</i>
VIII. Nieprzypisane / niezidentyfikowane	1. „Commentarii Nicolai Augustini Episcopi”

Tabela 3. Nabytki do księgozbioru parafii w Kuleszach-Rokitnicy z lat około 1723–1798⁹⁶

Reprezentowana dziedzina	Dzieła
I. Literatura teologiczna i filozoficzna	1. Jan Andrzej Andrzejkiewicz-Gintowt, <i>Ziarno gorczyczne</i> 2. Jan Stanisław Kostka Wujkowski, <i>Chleb duchowny</i>

Podsumowując dane z powyższych tabeli, pomiędzy rokiem 1704 a 1798 w Kuleszach znajdowało się łącznie (acz nie równocześnie) 118 różnych woluminów. Nawet tylko pobieżny rzut oka na zawartość biblioteki pokazuje, że jej główny zrąb stanowiły dzieła szesnastowieczne – także i tutaj był to „złoty wiek”. Wobec tego, że parafia powstała pomiędzy 1471 a 1493 rokiem, nie dziwi fakt, że nie widzimy w niej – przynajmniej potwierdzonych źródłowo – inkunabułów. Aczkolwiek kwestią nierozstrzygniętą pozostanie, czy przynajmniej niektóre z edycji dzieł Mikołaja z Liry w tutejszym księgozbiornie nie pochodziły z końca XV wieku⁹⁷. Najprawdopodobniej żadna z pozycji obecnych w spisach z lat 1704 i 1720–1723 nie została wydrukowana w wieku XVIII. Tylko dwie książki, odnotowane po raz pierwszy w 1798 roku, aczkolwiek jedna z nich pierwsze wydania miała w stuleciu poprzednim, były zapewne edycjami osiemnastowiecznymi. Niewątpliwie z XVII wieku pochodziło 11 ksiąg, przy czym tylko dwie wydrukowano w drugiej jego połowie. Szesnastowieczne daty wydania podano w rejestrze lub udało się je z dużą dozą prawdopodobieństwa ustalić⁹⁸ w stosunku do 27 dzieł. Co do

96 Na podstawie: Wizyta dekanalna kościoła parafialnego..., s. nlb. 11–12.

97 Zob. E. A. Gosselin, *A listing...*, passim.

98 Na podstawie innych przesłanek przemawiających za szesnastowieczną metryką – było tak w przypadku pięciu ksiązek: jedyne wydania książki Piotra Roizjusza, czterech tomów (2–5) zbioru pism św. Jana Chryzostoma oraz komentarzy św. Tomasza z Akwinu do *Fizyki* Arystotelesa.

pozostałych trudno o jednoznaczną datację, aczkolwiek w większości z nich więcej przesłanek przemawia za XVI stuleciem.

Nie dziwi znakomita przewaga ksiązek łacińskich. Trzy polskojęzyczne dzieła najślawniejszych jezuickich autorów – księży Piotra Skargi i Jakuba Wujka – pojawiły się w Kuleszach dopiero na przełomie XVI i XVII wieku, potem doszły jeszcze dwie książki polskich jezuitów, zaś między 1704 a 1723 rokiem – kolejne dwie pozycje: Mikołaja z Mościsk i Szymona Starowolskiego. W krótkim rejestrze z 1798 roku raczej to o nich zanotowano: *ksiąg 2 małych, 4 dużych słowiańskim drukiem zdezelowanych*, nie chodziło zaś – jak zastanawiał się późniejszy pleban-kronikarz, ksiądz Jamiołkowski – o druki gockie lub cyrylicy⁹⁹. Za owe duże uznano zapewne wydania *in folio* dwóch ksiązek Skargi oraz po jednej Wujka i Młodzianowskiego¹⁰⁰. W spisie pojawiły się wzmianki o dwóch kolejnych polskojęzycznych dziełach – *Ziarno gorczyczne* Jana Andrzeja Andrzejkiewicza-Gintowta oraz *Chleb duchowny* Jana Stanisława Kostki Wujkowskiego. Jak już wspomniano wyżej, w kuleskiej kolekcji znalazły się też eposy Homera w oryginalnej wersji językowej. Brak natomiast ksiązek po niemiecku oraz – zyskujących popularność w XVIII wieku – francuskich, co mówi wiele o kompetencjach językowych, ale też nieco o światopoglądzie miejscowych plebanów¹⁰¹.

To oczywiste, że w przykościelnej biblioteczce gros dzieł dotyczył tematyki religijnej. Wśród ich twórców widzimy głównie świętych, papieży, ojców i doktorów Kościoła, duchownych i zakonników. Byli to zarówno autorzy popularni, jak i mniej znani. Kuleski księgozbiór zawierał więcej niż jeden tom pióra św. Jana Chryzostoma (5), Mikołaja z Liry (4), św. Haimona z Halberstadt (3) oraz św. Ambrożego, Piotra Skargi i Marka-Antoine’a Mureta (po 2)¹⁰². Wśród autorów najwięcej było jezuitów (14), mamy jeszcze franciszkanów (4), dominikanów (3) i benedyktynów (2), a także po jednym przedstawicielu cystersów, augustianów oraz norbertanów. Warto odnotować obecność autorów starożytnych, co samo w sobie nie należało do rzadkości. Za to nieczęsto spotykanym w przebadanych dotąd polskich księgozbiorach parafialnych jest fakt posiadania greckojęzycznego wydania *Iliady* i *Odysei*¹⁰³.

99 Wizyta dekanalna kościoła parafialnego..., s. nlb. 12; por. S. L. Jamiołkowski, *Kroniczka...*, s. 77.

100 Zob. *Inventarium librorum Ecclesiae Kuleszensis...*, k. 188v, 189v–190.

101 Por. K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 73.

102 Nie wliczamy w to Cycerona, gdyż druga pozycja jest w istocie zbiorem cytatów nie tylko jego autorstwa (zob. tabela 2).

103 BKP notuje tylko dwa takie przypadki, w tym jedno dzieło nie zostało bliżej określone (diecezja krakowska; zob. T. Moskal, *Biblioteki...*, s. 169, 379, 381), drugie zaś to łacińskie tłumaczenie *Odysei*

O użyteczności ksiąg liturgicznych nie trzeba tu szerzej mówić, we wszystkich rejestrach zostały zresztą opisane niezwykle lakonicznie. Można jedynie zwrócić uwagę na kapitularz, stosunkowo rzadki typ księgi¹⁰⁴, a także na *Missale Romanum* [...] *staroświecki* – zalecany przez synod diecezji łuckiej z 1589 roku¹⁰⁵.

W codziennej pracy duszpasterskiej miejscowych księży bardzo przydawały się komentarze do Pisma świętego. Dzieło tego typu Mikołaja z Liry¹⁰⁶ czasem spotykano na staropolskich probostwach i w księgozbiórach duchownych. Rzadsze były natomiast komentarze św. Augustyna, św. Haimona z Halberstadt i Alberta z Padwy¹⁰⁷. Do podstawowych narzędzi kapłana należało również samo Pismo święte. Tutaj posługiwano się wulgatą sykstyńską (klementyńską) w edycji antwerpskiej z 1599 roku, na ziemiach polskich raczej niezbyt popularną¹⁰⁸. Jako ciekawostkę dodajmy, że w Kuleszach pojawiły się cenne egzemplarze polskich przekładów Biblii: Szarffenbergowska (Leopolity) z 1577 i Wujka z 1599 roku, lecz miało to miejsce już po tragicznym pożarze z początku XIX wieku¹⁰⁹.

Najwięcej książek zaliczyć można do szeroko pojętego działu tematycznego teologii i filozofii. Nie mogło tu zabraknąć katechizmu trydenckiego, zalecanego przez synody diecezjalne z lat 1589 i 1607¹¹⁰, jak również popularnego wśród duchowieństwa podręcznika duszpasterskiego *Sacramentale* Mikołaja z Błonia¹¹¹. Jeszcze raz można wspomnieć kompletny, pięciotomowy zbiór pism św. Jana Chryzostoma, aczkolwiek znamy kilka podobnych kolekcji

(diecezja płocka). W Brusach na Pomorzu (diecezja wrocławska) znajdowało się niepełne wydanie *Illiady*; K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 61, 94, nr 73.

104 Świadczy o tym chociażby fakt, że nie wspomina o nim J. Szady, *Księgozbiory...*, s. 39–41. Był to rodzaj księgi do odmawiania modlitw kanonicznych, zob. W. W. Szetelnicki, *Średniowieczne brewiarze...*, s. 176–177.

105 Regestr ksiąg kościoła kuleskiego..., k. 171; *Libri clericorum*, w: *Acta...*, s. 25.

106 KPPW: 1 egzemplarz; K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 43, nr 48, 1 egzemplarz (tu błędnie jako zbiór kazań); zob. E. Kobylińska, *Księgozbiór...*, s. 256.

107 Brak w BKP i KPPW.

108 *Netherlandish books. Books published in the Low Countries and Dutch books printed abroad before 1601, A–J*, ed. A. Pettegree, M. Walsby, Leiden – Boston 2011, s. 178, nr 3895. Miał jej egzemplarz w swych prywatnych zbiorach Stefan Wojciechowski, kustosz Biblioteki Głównej UMCS w Lublinie: L. Smyk, *Wspomnienie pośmiertne o doktorze Stefanie Wojciechowskim (1899–1980)*, „Roczniki Biblioteczne” 1980, t. 24, z. 1, s. 504 {s. 497}.

109 S. L. Jamiołkowski, *Kroniczka...*, s. 217.

110 *Libri clericorum*, w: *Acta...*, s. 25; *Decretales summorum pontificum pro regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesarum regni ejusdem ad summam collectae*, ed. E. Likowski, Posenaniae 1869, s. 22 – <https://www.wbc.poznan.pl/publication/542930> [02.10.2020].

111 Zob. E. Kobylińska, *Księgozbiór...*, s. 255.

z terenu diecezji krakowskiej, zdarzały się tam też pojedyncze tomy¹¹². Nie należały do rzadkości chętnie nabywane przez polskie duchowieństwo *Żywyoty świętych* Skargi¹¹³. Bez trudu można było spotkać gdzie indziej także *Orationes, epistolae, hymnique sacri* Marka-Antoine'a Mureta¹¹⁴, *Meditationes de praecipuis mysteriis vitae et passionis D.N. Iesu Christi* Vincenzo Bruno¹¹⁵, *Rationale divinorum officiorum* Wilhelma Duranda¹¹⁶ oraz *Commentaria una cum quaestionibus in uniuersam Aristotelis logicam* Francisco Toledo¹¹⁷. Choć inne prace Akwinaty zdarzały się w bibliotekach parafialnych, jego komentarze do *Fizyki* Arystotelesa przechowywane w Kuleszach można było znaleźć raczej w księgozbiorach ważniejszych instytucji kościelnych lub uczonych mężów¹¹⁸. Do ksiąg rzadkich należały również dzieła świętych papieży Klemensa¹¹⁹ i Leona, Juvencusa Hispanusa (w Kuleszach dwa egzemplarze), *Historia ecclesiastica* Bedy, *De dignitate, ac praestantia studii theologici oratio* Marka-Antoine'a Mureta, *De veritate fidei Christianae* Juana Luisa Vivesa, *Summa predicantium* Felipe Dieza, *Compendium totius theologiae veritatis* Jeana de Combis, *Theologiae moralis super Decalogum seu decem Dei praecepta tractatus* Patritiusa Sporera oraz listy Muzio Vitelleschiego¹²⁰. Spośród późniejszych kuleskich nabytków pozycjami popularnymi w staropolskich księgozbiorach parafialnych były *Promptuarium morale* Thomasa Stapletona¹²¹ i *Annales ecclesiastici* Cesare Baronio (Cezarego Baroniusza)¹²², znacznie mniej rozpowszechnionymi zaś *De ascensione mentis in Deum* Roberto

112 BKP.

113 Ibidem: 33 egzemplarze łącznie – diecezja chełmska rzymskokatolicka: 3, krakowska: 22, płocka: 3; wileńska: 5.

114 Ibidem: 8 egzemplarzy, wszystkie w diecezji krakowskiej.

115 Ibidem: 7 egzemplarzy łącznie – diecezje chełmska rzymskokatolicka: 2, krakowska: 3, płocka: 2.

116 Ibidem: 6 egzemplarzy, wszystkie w diecezji krakowskiej; pod koniec XVI wieku notowano tam 26 egzemplarzy tego dzieła; zob. K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 34, przypis 12; 148–149, przypis 8.

117 BKP: 3 egzemplarze łącznie – diecezja krakowska: 2; płocka: 1.

118 Por. M. Markowski, *Tomizm w logice, teorii poznania, filozofii przyrody i psychologii w Polsce w latach 1400–1525*, w: *Studia z dziejów myśli świętego Tomasza z Akwinu: praca zbiorowa*, red. S. Swieżawski, J. Czerkawski, Lublin 1978, s. 212; K. Boroda, *Książka w życiu studentów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i początkach XVI stulecia*, w: *Cała historia to dzieje ludzi. Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi Wyczańskiemu w 80-tą rocznicę urodzin i 55-lecie pracy naukowej*, red. C. Kuklo, P. Guzowski, Białystok 2004, s. 45 – <http://pbc.biaman.pl/publication/24457> [02.10.2020].

119 KPPW: 1 egzemplarz.

120 Zob. BKP.

121 Ibidem: 30 egzemplarzy łącznie – diecezje chełmska rzymskokatolicka: 1, krakowska: 27, wileńska: 2.

122 Ibidem: 13 egzemplarzy łącznie – diecezja krakowska: 10, płocka: 1, wileńska: 3.

Bellarmino¹²³, *Legenda aurea* Jakuba z Voragine¹²⁴ i *Akademia pobożności* Mikołaja z Mościsk¹²⁵. Nieczęsto natomiast można było trafić na *Expositio canonis missae* Baltazara z Pforty. Nie udało się ustalić konkretnego wydania *Recognitiones* św. Klemensa wzbogaconego o pisma świętych Euzebiusza i Walentego przeciwko heretykom, o którym mowa w spisie (tabela 3, II.2), aczkolwiek musiała to być rzadkość. Oba najpóźniej dołączone do kuleskiej kolekcji dzieła teologiczne, zarówno *Ziarno gorczyczne* Jana Andrzeja Andrzejkiewicza-Gintowta¹²⁶, jak też *Chleb duchowny* Jana Stanisława Kostki Wujkowskiego¹²⁷ zaliczały się do ksiązek popularnych – co szczególnie odnosi się do tej drugiej pozycji, odnotowanej w niemal 130 egzemplarzach. Brak natomiast kilku tomów zalecanych przez synod diecezjalny z roku 1589, a także uchwał synodalnych, które wedle postanowień z lat 1607 i 1726 powinny mieć u siebie każdy kapłan diecezji łuckiej¹²⁸.

Duchowni chętnie korzystali ze zbiorów kazań¹²⁹. Nie dziwi zatem, że na plebanii w Kuleszach tego typu publikacje stanowiły drugą co do liczebności grupę tematyczną. Ze względu na schematyczne i lakoniczne opisy w rejestrach autorstwa aż pięciu ksiązek z tej kategorii nie udało się ustalić. Była już mowa o kazaniach polskich jezuitów, księży Skargi¹³⁰, Wujka¹³¹, Młodzianowskiego¹³² i Kaczyńskiego¹³³ – te cieszyły się dużą popularnością. Trochę rzadziej spotykało się po parafiach polskie homilie księdza Starowolskiego¹³⁴, sprowadzone

123 Ibidem: 3 egzemplarze łącznie – diecezja krakowska: 2, wileńska: 1.

124 KPPW: 1 egzemplarz; BKP: 1 egzemplarz (diecezja krakowska); K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 33: 1 egzemplarz.

125 KPPW: 1 egzemplarz.

126 BKP: 15 egzemplarzy łącznie – diecezja chełmska rzymskokatolicka: 5, krakowska: 3, płocka: 3, przemyska: 1, wileńska: 3.

127 Ibidem: 129 egzemplarzy łącznie – diecezja chełmska greckokatolicka: 2, chełmska rzymskokatolicka: 12, krakowska: 31, płocka: 80, wileńska: 4.

128 *Libri clericorum*, w: *Acta...*, s. 25: *Directorium confessarii* Juana Alfonso Polanco, *Confessariorum manuale* Martina de Azpilcueta Navarro, *Instructorium conscientiae* Luisa López a oraz *Armilla aurea* Bartolommeo Fumo; *Decretales...*, s. 46.

129 K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 68–69, 71.

130 BKP: 46 egzemplarzy łącznie – diecezja chełmska rzymskokatolicka: 3, krakowska: 23, płocka: 4, wileńska: 16.

131 Ibidem: 44 egzemplarze łącznie – diecezja chełmska rzymskokatolicka: 2, krakowska: 29, płocka: 10, wileńska: 3.

132 Ibidem: 15 egzemplarzy łącznie – diecezja chełmska rzymskokatolicka: 1, krakowska: 11, płocka: 2, wileńska: 1.

133 Ibidem: 9 egzemplarzy łącznie – diecezja chełmska rzymskokatolicka: 1, krakowska: 5, płocka: 2, przemyska: 1.

134 Ibidem: 6 egzemplarzy, wszystkie w diecezji krakowskiej.

do Kulesz nieco później, aczkolwiek nie sposób zidentyfikować, o którą z jego licznych książek kaznodziejskich chodziło¹³⁵. Spośród łacińskich dzieł homiletycznych w kuleskiej bibliotece do częściej spotykanych należały książki Antoine'a d'Averlout¹³⁶ i Jakoba Marchanta¹³⁷ oraz nabyte po roku 1704 bliżej niesprecyzowane kazania Matthiasa Fabera¹³⁸, *Homiliae catholicae de sacris arcanis deiparae Mariae et Iosephi* Juana de Cartagena¹³⁹, homilie Juana Osorio¹⁴⁰ i – dużo mniej popularne – św. Haimona¹⁴¹ oraz Jana Royaerta, Roberto Caracciolo i *Sermones adventales* Friedricha Nausei¹⁴². W tej kategorii były w kuleskich zbiorach też dzieła bardzo rzadkie, autorstwa wspomnianego św. Ambrożego, a także Jakoba Merstettera i Georga Witzela.

Księża, osoby z reguły wykształcone, interesowali się również literaturą świecką. Nie inaczej było i w Kuleszach, stąd tutejsza biblioteczka mogła poszczycić się kilkoma interesującymi tomami z tej kategorii. Na pierwszym miejscu wypada wymienić tu wspomnianą już książkę z obydwoma arcydziełami Homera w języku greckim, prawdziwy rarytas jeśli chodzi o księgozbiory parafialne¹⁴³. Równie rzadko występowała w plebańskich bibliotekach *Historia Alexandri Magni* Kwintusa Kurcjusza Rufusa¹⁴⁴, co ciekawe, w Kuleszach posiadana w rękopisie. Tutejszy księgozbiór zawierał ponadto nieznanne z tytułu dzieło oraz zbiór cytatów popularnego Marka Tulliusza Cyncerona¹⁴⁵, a także *Punikę* dużo mniej znanego antycznego autora Siliusa Italicusa z komentarzem pióra Pietro Marso oraz anonimowy komentarz do *Georgiki* Wirgiliusza, nabytek nieco późniejszy. Z nowszych autorów w bibliotece przechowywano listy Eneasza Sylwiusza Piccolominiego (papieża

135 Por. K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 46.

136 BKP: 5 egzemplarzy łącznie – diecezja chełmska rzymskokatolicka: 2, krakowska: 3.

137 Ibidem: 3 egzemplarze łącznie – diecezja krakowska: 2, wileńska: 1; zob. K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 43, nr 43.

138 BKP: 31 egzemplarzy łącznie tylko kazań nieokreślonych, następnych 58 egzemplarzy łącznie poszczególnych tomów i wydań; por. T. Moskal, *Biblioteki...*, s. 121; K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 43, nr 20: 1 egzemplarz.

139 BKP: 15 egzemplarzy łącznie – diecezja chełmska rzymskokatolicka: 1, krakowska: 14.

140 Ibidem: 2 egzemplarze, wszystkie w diecezji krakowskiej (jeden nieokreślony); K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 43, nr 50: 4 egzemplarze; zob. T. Moskal, *Biblioteki...*, s. 121.

141 KPPW: 2 egzemplarze; K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 43, nr 28: 1 egzemplarz.

142 KPPW: po 1 egzemplarzu.

143 Zob. wyżej.

144 W KPPW 2 egzemplarze. BKP notuje jeszcze 2 nieokreślone egzemplarze dzieł tego autora (po jednym w diecezjach krakowskiej i wileńskiej).

145 BKP: 38 egzemplarzy łącznie wszystkich dzieł, w tym 9 nieokreślonych i 1 egzemplarz sentencji; por. T. Moskal, *Biblioteki...*, s. 169; K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 55.

Piusa II), choć nie spotykane w księgozbiorach parafialnych, to posiadane przez świątelsze osoby duchowne¹⁴⁶ oraz encyklopedyczne dzieło Josepha Langa *Polyanthea nova*, częste szczególnie w diecezji krakowskiej (skąd zapewne tutaj przybyło)¹⁴⁷.

Tylko niektóre księgozbiory parafialne w owych czasach posiadały dział medyczny¹⁴⁸, którego praktyczna przydatność była nie do przecenienia. Choć w Kuleszach zawierał on jedynie trzy, potem zaś cztery woluminy, to wszystkie one należały do dzieł rzadkich. Autorami dwóch byli medycy starożytni – Pedanius Dioskurydes i Orybazjusz. Pozostałe dwa tomy to średniowieczne traktaty – rękopiśmienna *Chirurgia* Bruno z Longobucco oraz *quasi-magiczna* księga *De secretis mulierum* Anonima (Pseudo-Henryka z Saksonii).

W zbiorach kuleskich plebanów znajdowały się także książki z dziedziny prawa: trzy tomy drukowane oraz jeden poszyt rękopiśmienny. Były to dzieła włoskich prawników Alessandro Alessandriego i Andrei Alciato, jak również rozprawa pochodzącego wprawdzie z Półwyspu Iberyjskiego, lecz blisko związanego z Polską i Litwą, Piotra Roizjusza – Pedro Ruiza de Morosa – słynnego z fraszki Jana Kochanowskiego *O doktorze Hiszpanie*. Tylko pierwszy z owych autorów został odnotowany – dwukrotnie nawet – w bazie polskich i litewskich księgozbiorów parafialnych z drugiej połowy XVIII wieku, aczkolwiek źródła nie przechowały tytułów tych egzemplarzy¹⁴⁹. Trzeci z tych druków, traktujący o apelacjach litewskich, z pewnością mógł być przydatny na Podlasiu. Ostatnia z pozycji w tej kategorii to wspomniany już wyżej manuskrypt ze staropolskimi formularzami zapisów prawnych, w swoim czasie na pewno bardzo użyteczny.

Kulesze jako siedziba parafii powinny być miejscem, gdzie utrzymywano przykościelną szkółkę, choć w praktyce bywało z tym różnie. W księgozbiorze znalazły się pozycje związane z tą działalnością księży – dzieło Aleksandra z Villa Dei, „najbardziej popularna książka średniowiecza”¹⁵⁰ oraz mniej upowszechniona praca Johanna Riviusa. Nauczaniu łaciny służyć miały zapewne

146 Zob. I. Zarębski, *Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polską i Polakami*, Kraków 1939, s. 384, przypis 1.

147 BKP: 19 egzemplarzy łącznie – diecezja krakowska: 17, płocka: 1, wileńska: 1. Ofiarodawca tej książki, Stanisław Samuel Kalinowski, był wojskowym związanym z Małopolską, dwukrotnie dowódcą załogi Wawelu, klientem Lubomirskich, od których przejął kolatorstwo w podkrakowskiej wsi Łazany, skąd mógł przywieźć na Podlasie owo dzieło; zob. E. Kalinowski, *Ród...*, s. 264–267.

148 M. T. Zahajkiewicz, *Funkcja...*, s. 12; por. E. Kobylińska, *Księgozbiór...*, s. 253, 260.

149 BKP: oba egzemplarze w diecezji krakowskiej.

150 Zob. K. Stopka, *Szkoły katedralne Metropolii Gnieźnieńskiej w średniowieczu: studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994, s. 147.

„kalepin” (słownik wielojęzyczny nazwany tak od włoskiego humanisty Ambrogio Calepino, autora popularnego słownika)¹⁵¹ i – nabyty nieco później – „alwar” (podręcznik gramatyki łacińskiej Álvareza). Ten drugi, określony jako *niewielki*, nie spodobał się jednak autorowi drugiego spisu, o czym była już mowa¹⁵².

Trzy książki odnotowane w rejestrach ksiąg parafii kuleskiej trudno jednoznacznie zidentyfikować nie tylko jeśli chodzi o tytuł, ale także o tematykę. Dlatego zostały ujęte osobno, aczkolwiek z opisów można przynajmniej hipotetycznie o tym wnioskować. Tak więc w przypadku jednej z nich, najpóźniej dołączonej do zbioru w Kuleszach – *Commentarii Nicolai Augustini Episcopi* – mamy prawdopodobnie do czynienia z literaturą teologiczną lub komentarzami do Biblii. Odnośnie do drugiej, *Pantaleon de Monasterio Sancti Benedicti* – zapewne z religijno-historyczną. Być może to fragment którejś większej pracy autorstwa Heinricha Panteleona – humanisty, historyka i medyka z Bazylei, autora przekładu kroniki Marcina Kromera na niemiecki¹⁵³. O trzeciej zaś była już mowa wyżej – *liber Georgii Braniec de Rastenburg* może być znaną kroniką Jerzego Prange z czasów biskupa warmińskiego Łukasza Watzenrodego¹⁵⁴.

Podsumowując rozkład tematyczny, warto jeszcze raz zwrócić uwagę na liczbę książek reprezentujących wyróżnione dziedziny. Najliczniejsze były dzieła literatury religijnej i filozoficznej – 36 woluminów (26 + 8 + 2)¹⁵⁵. Na drugim miejscu uplasowała się homiletyka – 24 tomy (20 + 4), na trzecim Pismo Święte i egzegeza – 10 (9 + 1). Nieco tylko mniej liczne były księgi liturgiczne – 9 pozycji (7 + 2) i literatura – 8 (7 + 1), najmniej zaś – po 4 sztuki – posiadano w Kuleszach książek z prawa, medycyny (3 + 1) oraz gramatyki, słowników i literatury pedagogicznej. Nie dziwi taki stosunek ilościowy w księgozbiornym, było to wręcz zjawisko typowe¹⁵⁶. Pod względem rozległości tematycznej przypomina on bardziej – by posłużyć się przykładami innych

151 BKP: 5 egzemplarzy, wszystkie w diecezji krakowskiej; K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 60: 5 egzemplarzy.

152 *Inventarium librorum Ecclesiae Kuleszensis...*, k. 190; por. K. M. Kowalski, *Księgozbiory...*, s. 61.

153 J. Malicki, *Laury, togi, pastorały. Szkice o kulturze literackiej renesansowego Śląska*, Katowice 1983, s. 28.

154 Zob. wyżej.

155 W nawiasach podano podział książek z danych dziedzin według kolejnych inwentarzy, zaczynając od najstarszego.

156 Por. K. Zimnoch, *Księgozbiór...*, s. 121; J. Szady, *Księgozbiory...*, s. 49.

bibliotek parafialnych zbadanych w świetle inwentarzy – bogatą kolekcję ksiąg miejskiej fary w Czchowiu, niżli tę z wiejskiej parafii we Wrzawach (obie w dawnej diecezji krakowskiej)¹⁵⁷.

* * *

Biblioteka parafialna w Kuleszach-Rokitnicy na Podlasiu w diecezji łuckiej w momencie największego rozkwitu w latach 1704–1723 dochodząc od 97 do 108 egzemplarzy zaliczała się do księgozbiorów dużych. Dla porównania można to przykładowo zestawić z danymi z pięciu dekanatów diecezji krakowskiej: Bodzentyn i Kunów w latach 1738–1739 oraz Kije, Pacanów i Sokolina w 1783 i 1785. Większe księgozbiory odnotowano tylko w 10 na 64 parafie z tego obszaru¹⁵⁸. A zatem przykościelne biblioteki tak dużych rozmiarów nie zdarzały się często. Przegląd dzieł zebranych w Kuleszach pokazał, że dotyczyły one nie tylko sfery najbliższej pracy duszpasterskiej, ale też innych dziedzin, co znamionowało szersze horyzonty myślowe tych, którzy książki tu sprowadzili i z nich korzystali¹⁵⁹. Udało się z dużą dozą prawdopodobieństwa ustalić, że największe zasługi położyli tutaj księża Mikołaj Kołaczkowski oraz Stanisław Kulesza Rokitnicki w drugiej połowie XVI i na początku XVII wieku oraz Maciej Zaleski w drugiej dekadzie XVIII stulecia.

157 Por. J. Marszalska, *Zarys dziejów biblioteki parafialnej w Czchowiu*, ABMK 2009, t. 69, s. 401–404 – <https://czasopisma.kul.pl/abmk/article/view/8801/7469> [26.11.2020]; T. Moskal, *Księgozbiór parafii we Wrzawach w świetle wizytacji generalnej z 1748 roku*, „Saeculum Christianum” 2018, t. 25, s. 244 – <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-6b42cbea-14e6-4df1-8feb-af171c0c3236> [26.11.2020].

158 P. Kardyś, *Księgozbiory...*, s. 132–137; J. Szady, *Księgozbiory...*, s. 59–60, tab. 9–11.

159 Por. E. Kobylińska, *Księgozbiór...*, s. 260; J. Kaliszuk, *Skarbce...*, s. 443.

EMIL KALINOWSKI**Book collection of the Kulesze-Rokitnica Parish in Podlasie during the 16th–18th century**

The library of the Kulesze-Rokitnica Parish, part of the Lutsk Diocese in Podlasie, was one of the few large ones. A survey of the works collected in Kulesze demonstrates that they concern not only the issues related to basic pastoral duties, but also to other domains, which bears witness to the open-mindedness of those who brought these books here and used them. Of all the books collected by successive Kulesze parish priests, at least a dozen or so were rarities in typical parish collections and were valuable and of high quality. Therefore the fire of the presbytery in 1802 that destroyed this extraordinary collection brought considerable damage to the cultural heritage of western Podlasie.